

Олександр Олександрович ІЛАСОВ,

викладач кафедри слов'янського мовознавства
ПНПУ імені К. Д. Ушинського

НАРИС ІСТОРІЇ СЕРБСЬКОЇ ТЛУМАЧНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ _____

Довуківський період сербської тлумачної лексикографії та «Сербський словник» Вука Караджича

В історії лексикографії будь-якого народу вченими виділяються такі періоди: дословниковий, ранній словниковий і період розвинутої лексикографії [3].

Основна функція дословникового періоду розвитку лексикографії - пояснення малозрозумілих слів. Серед лексикографічних жанрів цього періоду найбільш характерні вокабулярії (збірники слів, призначені для навчальних та інших цілей). Словники цього періоду - це двомовні лексикони, у яких сербська частина виконує пасивну функцію.

Для сербської лексикографічної традиції дословниковий період починається приблизно в середині XVIII ст. і продовжується аж до початку століття XIX ¹⁾, закінчуючись у 1818 році з появою «Сербського словника» Вука Стефановича Караджича, з появою якого відкрився ранній словниковий період сербської лексикографії, пов'язаний із створенням і вивченням літературної мови, її презентацією серед інших, перш за все європейських мов.

Словнику Вука властиві певні риси, що свідчать про його суттєві відмінності від словників сербської лексикографії довуківського періоду:

1. Як свідчать вищенаведені матеріали, більшість сербських словників того часу були додатками до навчальних посібників (букварів,

підручників, граматик), тобто працями, основна мета яких - допомогти носіям сербської мови в освоєнні мов іноземних - латинської, німецької або угорської. Отже, основна функція словників-додатків теж виявлялася допоміжною. Сербський матеріал у них виконує другорядну функцію. Він тільки виступає засобом, який сприяє розумінню матеріалу іншомовного.

У Словнику Вука сербський матеріал вже займає провідне місце, а латинська і німецька частини словника лише сприяють розумінню цього матеріалу.

2. Двомовність. Ця риса довуківської лексикографії пов'язана з першою. Двомовність, точніше - навіть тримовність, властива і словнику Вука. Але причини цієї двомовності у словниках до Вука і у Вуківському словнику також різні. Усі словники довуківської епохи (в тому числі й єдиний самостійний словник 1790 - 1791 рр.) побудовані як класичні двомовні (перекладні) словники, з цим пов'язана та функція, яку виконує в них сербська частина. Ця функція пов'язана з бажанням допомогти носію сербської мови в розумінні, вивченні мови іноземної (наприклад, латинської або німецької). На цю функцію вказує у своїй монографії і В. П. Гудков: «Поява словників у сербів була обумовлена потребою вивчення іноземних мов» [4, с. 4]. Вук, навпаки, ввів у свій словник латинську і німецьку частину, щоб зробити сербський матеріал доступним не тільки слов'янській, але, перш за все, європейській суспільній і науковій аудиторії.

3. Неоднорідність словникового складу. Щодо словникового складу, то всі сербські словники до Вука певною мірою включають елементи, що не є для сербської мови споконвічними. Це русизми, церковнослов'янизми, слова-новотворення, авторами яких були часто самі укладачі словників. Наявність їх у сербських словниках того часу

можна пояснити, беручи до уваги як чисто лінгвістичні, так і культурно-історичні фактори.

До перших можна віднести: 1) Бідність словникового запасу самого автора (ситуація, коли еквівалент до іноземного слова в сербській мові вже існував, але автору словника не був відомий). 2) Відсутність у сербській мові необхідного еквівалента, пов'язана, як правило, з відсутністю самого предмета або явища, позначуваного іноземним словом. 3) Не можна не враховувати і той факт, що неспоконвічні елементи могли перейти у словник з друкованих або рукописних джерел, якими користувався автор при його укладанні.

Можна твердити, що наявність у довуківських словниках неспоконвічних елементів (перш за все русизмів і слов'янізмів) була обумовлена самим ходом розвитку сербської культури XVIII - початку XIX століття, в якому значну роль відігравали саме російські і слов'янські елементи, які знайшли своє безпосереднє вираження як у сербській культурі (її прагнення до зближення з російською культурою, орієнтація на православ'я), так і в самій сербській літературній мові того часу.

Щодо Вука, то його словник виділяється суворістю при відборі мовного матеріалу. Словниковий склад словника відрізняється винятковою мовною чистотою - як у перше, так і у друге видання Караджич уводив практично тільки сербську народну лексику.

Отже, «Сербський словник» дійсно виступав певною межею у розвитку сербської лексикографії. Аналіз довуківського періоду розвитку словникової справи у сербів ще переконливіше підкреслює: твердження, що при створенні словника Вук спирався на досвід своїх попередників, правомірне такою ж мірою, як правомірна думка, що він значною мірою і відштовхувався від попередніх лексикографічних праць, засновуючи свій словник на абсолютно інших принципах.

Не слід, проте, думати, що розвиток сербської лексикографії XIX - початку XX століття пов'язаний тільки з «Сербським словником» Вука (на кінець XIX століття було три видання (1818, 1852, 1898 pp.), у кожне з яких вносилися певні, часом дуже суттєві, зміни – порівн., напр., видання 1818 і 1852 pp.)

У XIX столітті було видано цілий ряд лексикографічних праць інших сербських авторів. Серед них слід назвати перший історичний словник сербської мови «Речник из књижевних старина српских» (1863 – 64 pp.), автором якого став видатний сербський філолог Джуро Даничич, а також ряд двомовних словників, які, проте, поступалися обсягом навіть першому виданню «Сербського словника» Вука. Наприклад, «Сербсько-німецько-латинський словник» Григорія Лазича, виданий у 1849 році [5], містив трохи більше 4000 слів і, власне, являв собою словник найбільш уживаної лексики сербської мови. Не враховувати існування цих словників означало б однобічно підходити до історії розвитку лексикографії у сербів. Проте в загальному корпусі лексикографічних праць післявуківського періоду, тобто кінця XIX – початку XX століття, відсутні нові тлумачні словники сербської мови.

Уже на середину XIX століття з виходом другого видання «Сербського словника» стає очевидним, що ця, безумовно революційна лексикографічна праця неспроможна повною мірою виконувати функції тлумачного словника сербської мови.

Перш за все це зв'язано з певними труднощами при використанні словником. Адже щоб користуватися словником Вука, слід було знати німецьку або латинську мову або використовувати двомовні (латино-сербські або німецько-сербські) словники ²⁾. Складність полягала також і в тому, що вже друге видання «Сербського словника» не відбивало реального розвитку лексичної системи сербської літературної мови. Створена Вуком на народній основі, сербська літературна мова нового

часу продовжувала розвиватися. Вже на середину XIX століття його лексичний склад поповнився значною кількістю слів, які були відсутні у словнику Вука. Це перш за все слова іншомовного походження. Вук вважав, що такі слова не могли входити до складу літературної мови саме через “іноземність”. У друге видання словника Вук не вніс навіть ті з подібних слів, які сам уживав у статтях та дослідженнях, при перекладі сербською мовою Нового Завіту (1847 р.) [10, с. 411]. Отже, «Сербський словник», через “полімовність”, залишався практично недоступним для більшої частини носіїв мови - представників простого народу, і вже в той час він не відповідав потребам тих, для кого словник залишався доступним, - освіченій частині сербського суспільства, сербській інтелігенції, оскільки не містив тлумачення значної частини загальноновживаної лексики сербської мови.

Потреба сербського суспільства в одномовному тлумачному словнику стала очевидною і гострою на кінець XIX століття, що й спонукало наукові кола Сербії до лексикографічної праці. Важливим поштовхом у цьому стало створення у 1898 році (при безпосередній участі відомого сербського філолога кінця XIX століття Стояна Новаковича) лексикографічного відділу при Сербській Академії наук. Проте всі зусилля сербських учених спочатку були спрямовані на опис словникового складу сербської мови в цілому, на створення тлумачного словника, що містив би всі її словникові багатства ³⁾. Зібраний вченими лексичний матеріал було покладено в основу найбільшого за обсягом у сербській, а, можливо, і слов'янській лексикографії « Речника српскохрватског књижевног и народног језика» (Словника САНУ – Сербської Академії Наук і Мистецтв), видання якого, почавшись у 1959 році, продовжується досі.

Такий словник, навіть якби його видання почалося б уже в кінці XIX століття, не задовольнив би основну потребу носіїв мови, бо дуже

великий обсяг (передбачають, що в остаточному варіанті словник матиме 30 томів) дуже утруднив би його використання.

Словник Луїо Бакотича

Отже, основний лінгвістичний потенціал Сербії кінця XIX - початку XX століття було спрямовано на створення безперечно важливої, але не зовсім відповідної до потреб суспільства лексикографічної праці. Тому не випадково перший однотомний тлумачний словник сербсько-хорватської мови уклала людина, що не мала до лінгвістичної науки прямого відношення – доктор Луїо Бакотич.

Створений ним однотомний «Речник српскохрватског књижевног језика» мав велике значення для опису сербської літературної мови, для підвищення мовної культури суспільства. З різних причин ця лексикографічна праця, особливо після появи шеститомного «Речника српскохрватског књижевног језика» Матиці сербської (1967 - 1976 рр.)⁴⁾, була практично забута. Як, до речі, і особа самого автора словника⁵⁾.

Луїо Бакотич народився в 1867 році. Він не був професійним лінгвістом. Юрист за освітою, Бакотич вивчав право в університетах Відня і Граца, тривалий час працював адвокатом. У 1913 році на прохання сербських властей вів переговори про підписання конкордату між Ватиканом і Сербією. Після Першої світової війни він був послом Сербії у Ватикані.

Його наукова та публіцистична діяльність також пов'язана в основному з політикою і правом. Він автор багатьох статей на правові та політичні теми. Крім того, Бакотич відомий перекладач. Як і Вук Караджич, він тривалі роки працював над перекладом Священного Писання, внаслідок чого у 1933 році з'явився повний переклад Біблії сербсько-хорватською мовою.

Луїо Бакотич помер у березні 1941 року. Його «Речник српскохрватског књижевног језика» відноситься до пізнього періоду творчості сербського вченого і публіциста. Він виданий у Белграді у 1936 році, за п'ять років до смерті автора.

Словник Луїо Бакотича не тільки став першим одномовним власне тлумачним словником сербськохорватської мови, але і відіграв помітну роль для розвитку сербської лексикографії в цілому. До його створення основною функцією словників було вивчення сербської літературної мови, презентація її серед інших європейських мов (що є характерним для раннього словникового періоду розвитку лексикографії). Праця Бакотича - це перша спроба побудувати словник на основі принципів періоду розвинутої лексикографії. (Хоч він задумувався як словник, перш за все, опису сучасного словникового складу мови, для підвищення культури мови суспільства. Проте деякі суттєві недоліки не дозволили автору словника повною мірою реалізувати свій задум. Саме це і дало підставу укладачам Словника Матиці сербської зробити з приводу словника Бакотича таке зауваження: «Необхідність створення довідкового словника сучасної літературної мови прагнув задовольнити Луїо Бакотич своїм «Словником сербськохорватської літературної мови» (1936 р.), але без особливого успіху. Дійсно, неможливо, щоб одна людина виконала таку велику працю зі збору словникового матеріалу, з його опрацювання та редагування» [11, Т.1, с. 8].

50 – 90-і роки ХХ ст. ознаменувалися для сербської лексикографії створенням ще трьох тлумачних словників. Наприкінці 50-х років, з виходом першого тому (1959 р.), починається публікація «Словника сербсько-хорватської літературної і народної мови» («Словника САНУ»), - першого в історії сербістики академічного словника тезаурусного типу, в якому прагнули представити все лексичне багатство сербсько-хорватської мови з середини ХІХ століття до наших днів.

У 60-і роки зусиллями Матиці сербської і Матиці хорватської було підготовано до друку «Речник српскохрватског књижевног језика». Хоч матеріали до словника готувалися сербськими та хорватськими вченими разом, після публікації перших двох томів Матиця хорватська відмовилася від видання наступних чотирьох. Повністю словник був опублікований тільки в Сербії (1967 - 1976 рр.) Цей словник знаменує собою появу в сербській лексикографії ще одного типу тлумачного словника – багатотомного тлумачного словника середнього обсягу. Словник є важливим етапом у розвитку сербської тлумачної лексикографії. Представляючи 143252 лексеми, він відбиває весь лексичний спектр сербсько-хорватської лексики середини ХІХ - середини ХХ ст., і може вважатися найповнішим завершеним зібранням лексики сербсько-хорватської мови.

Але почати наш аналіз тлумачних словників другої половини ХХ століття слід з третього з опублікованих у цей час словників – «Речника савременог српскохрватског књижевног језика с језичким саветником» (1966 р.), укладеного М. С. Московлевичем. Справа в тому, що, як зазначалося вже, перші з вказаних словників відкривають нову галузь сербської лексикографії - багатотомні тлумачні словники. Принципова їх відмінність в тому, що ці лексикографічні праці створювалися великими науковими колективами. Робота над ними заснувала основи сербської академічної лексикографії.

Що ж до словника Московлевича, то він продовжує засновану ще Вуком традицію створення одностомних словників сербської мови: ця праця створена одним автором, тобто відрізняється певною авторською концепцією, яка часом може не збігатися з офіційно-науковою.

Тому доцільно цей словник зразу після словника Луйо Бакотича. Тим більше, що джерела створення словника Московлевича сягають початку ХХ століття.

Словник Милоша Московлевича

Безумовно, ще до того, як «Словник сербсько-хорватської літературної мови» Луйо Бакотича було опубліковано, його автор бачив численні недоліки словника і не вважав свою працю завершеною. Передмова до словника Бакотича закінчується такими словами: «Як і будь-яка перша спроба, цей словник, безсумнівно, має свої недоліки. Усі зауваження, які щодо нього будуть зроблені, я прийму з подякою і постараюся використати їх для наступних видань» [1, с. 5].

Але нових видань не було. Ми вже говорили про те, що Луйо Бакотич опублікував свій словник за 5 років до смерті і, очевидно, не встиг підготувати друге видання до друку. На жаль, після смерті автора, не знайшлося нікого, хто зміг би продовжити роботу над його словником. Отже, традиція публікації одностомних тлумачних словників сербської мови, започаткована Бакотичем, перервалася більш ніж на 30 років. Тільки на початку 60-х років з'явилася нова лексикографічна праця цього типу.

Ініціатором створення нового словника став відомий сербський вчений та громадянський діяч Милош С. Московлевич.

До речі, як і у випадку зі словником Бакотича, працям Московлевича не судилося завершитися успішно, зародити традицію видання одностомних нормативних словників сучасної сербської літературної мови. Але тут фатальну роль відіграли не історичні чи наукові, а швидше, політичні обставини.

Милош Московлевич народився в 1884 році у Варне (близько Шапця). Вищу освіту він одержав на філософському факультеті Белградського університету. Доктор Іван Шиякович називає Московлевича «сербським і югославським лінгвістом найвищого рангу» [14, с. III]. Як лінгвіст він мав праці з сербсько-хорватської діалектології, виявив себе як талановитий лексикограф, працюючи у Лексикографічному відділенні Сербської Академії наук (1933-1939), беручи участь в підготовці

до видання «Речника САНУ». У 1949 році в Белграді їм було опубліковано «Русско-сербскохорватский словарь». Розширена і доповнена, ця праця була видана в 1963 році під назвою «Словарь русского и сербского языков» [14, с. III].

Проте, безумовно, найбільш важливим внеском у розвиток сербської лексикографії стала його праця над однотомним «Речником савременог српскохорватског књижевног језика с језичким саветником». Історія створення і публікації цієї книги заслуговує на особливу увагу. За словами самого Московлевича, ще в 1919 році проф. О. Белич запропонував йому спільно скласти «општи речник нашега књижевног језика». Інтересно, що і Л. Бакотич, і О. Белич думали взяти за зразок французький словник «Petit Larousse». Ця праця, проте, не була розпочата, бо кожен з авторів був зайнятий іншими проектами.

Але думка про створення однотомного тлумачного словника не залишає М. Московлевича і надалі. У передмові до словника він так пише про це: «Коли я працював у Лексикографічному відділенні Академії... над збиранням слів і підготовкою до створення словника, оточений найрізноманітнішими словниками іноземних мов, мене постійно мучила думка про те, що всі культурні народи мають практичний тлумачний словник своєї літературної мови, і навіть різних форматів, тільки ми не маємо, і я питав себе: коли ж і ми одержимо такий словник» [8, с. VIII]. Бажаючи створити такий словник, Московлевич звертається по допомогу до відомого сербського лексикографа Св. Ристича. Домовившись про співробітництво, обидва автора звертаються в Сербське книжне товариство з проханням видати цю працю. Їхня пропозиція була прийнята, але Друга Світова війна, що розпочалася незабаром, зруйнувала всі плани не тільки видавців, але й укладачів майбутнього словника.

Наступна спроба Московлевича відноситься вже до початку 50-х років ХХ ст. У 1950 році він звертається в Інститут сербської мови

Сербської Академії наук до проф. О. Белича і пропонує паралельно з підготовкою і виданням великого тлумачного словника почати роботу над однотомним тлумачним словником сучасної літературної мови. Проте з 1919 року думка О. Белича з цього питання змінилася. Тепер він вважав, що необхідно спочатку підготувати і видати великий тлумачний словник, а потім на його основі вже легко і швидко укласти і підготувати до друку малий тлумачний словник (Порівняємо з досвідом укладання словника за ред. Д. М. Ушакова, на основі якого С. І. Ожегов уклав пізніше свій однотомний «Словарь русского языка»).

Не одержавши згоди в Інституті сербської мови, Московлевич знову звернувся до Сербського книжкового товариства з тим, щоб воно самостійно або разом з Матицею сербською видало однотомний тлумачний словник; але цього разу керівництво організації відмовляється від його пропозиції.

Нова можливість з'являється тільки через 4 роки, коли в 1954 році Матиця сербська пропонує Московлевичу створити словник синонімів сербсько-хорватської мови. Skorиставшись цим, Московлевич пропонує, щоб Матиця сербська разом з Матицею хорватською видала в одному чи в двох томах тлумачний словник сучасної сербсько-хорватської літературної мови. Матиця сербська приймає його пропозицію. Новосадська нарада, що відбулася 8 - 10 грудня 1954 року, рекомендувала почати працю над словником, підкресливши важливість видання такими словами: «Для використання всього словникового багатства нашої мови та її правильного і повного розвитку необхідне створення довідкового словника сучасної сербсько-хорватської літературної мови. Тому слід вітати ініціативу Матиці сербської, яка разом з Матицею хорватською розпочала його створення» [8, с. VIII].

Інтенсивна праця над словником, до якої підключився і сам Московлевич, розгортається вже на початку 1955 року. За прийнятим

планом, словник повинен був бути закінченим до кінця 1963 року. Між тим, його видання затягувалося. Крім того, значно виріс словник майбутнього словника. На 1958 рік початковий задум трансформується настільки, що стає зрозуміло – майбутній словник буде складатися якнайменше з 5-6 томів замість намічених 1-2, що не влаштовувало Московлевича, оскільки такий словник, не втрачаючи своєї нормативності, не був би доступним більшій частині населення. Крім того, багатотомність значно ускладнювала б його повсякденне практичне використання. Ці причини змушують Московлевича вийти з редколегії, відмовитися від подальшої праці над словником. Внаслідок продовження цієї роботи без участі Московлевича, як відомо, з'явився «Речник српскохрватског књижевног језика» (Словник Матиці сербської), шість томів якого були опубліковані впродовж 1967 - 1976 років.

На певний час Московлевич відмовляється від нових спроб укладання однотомного тлумачного (“описного”) словника, присвятивши себе створенню “Словника сербської і російської мови”. Навесні 1963 року, завершивши друкування цієї лексикографічної праці, він знову звернувся до Св. Ристича, а також до М. Лалевича з пропозицією сумісної праці над задуманим ним тлумачним словником. Проте, зайняті іншими проектами, вони не змогли прийняти його план. Не знаходячи підтримки в наукових колах, М. Московлевич самостійно береться за укладання словника, прагнучи видати словник до ювілейної дати – 1964 року (100- річчя з дня смерті Вука).

Укладання словника завершилося через рік. Його друкування почалася в 1964 році зразу двома видавництвами: “Нолит” і “Техничка књига”. Повністю словник було надруковано тільки в 1966 році. Проте він так і не попав до читачів, бо зразу ж після виходу у світ був офіційно заборонений владою Сербії, а практично весь тираж - знищено.

Причини, які призвели до такого повороту подій – перш за все політичні. Хтось із перших читачів повідомив політичному чиновнику (Мирко Тепавацу), що книга містить “сумнівні слова”. Ця заява викликала справжнє ідеологічне гоніння на автора та його словник з боку політиків і політичних організацій.

У словнику серед 50000 статей було знайдено окремі тлумачення (*мај, четник, партизан*), які, на думку противників Московлевича, нібито виявляли негативне ставлення до соціалізму, революції і соціалістичного будівництва. Характерно, що автора засудили навіть представники видавництв, у яких словник друкувався (також суворо покарані белградським горкомом Союзу комуністів Югославії). Вони заявили, що в словнику наведені думки, що протирічать духу Уставу Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії, революції, федеративному устрою і народному рівноправ'ю.

Критика, як бачимо, базувалася на ідеологічному та політичному тлумаченні словника, не враховуючи філологічних і лінгвістичних питань, без конкретного наукового аналізу.

Про професійний рівень самих критиків можна мати уявлення з слів Івана Шияковича, головного редактора другого видання словника Московлевича: «Та для чого критикам треба було трудитися читати книгу, якщо один з них (Олександр Вучо) висловив думку про те, що «не треба бути ні лінгвістом, ні філологом, ні лексикологом, щоб знайти червону нитку шовіністичного менталітету» [8, с. VI].

Після критики рішучі дії сербської влади виявилися в постанові Окружного суду Белграда про заборону поширення словника та про знищення виданого тиражу.

При цьому, сам доктор Московлевич не одержав жодного офіційного повідомлення про заборону словника, а узнав про все тільки з газет. І хоч він намагався не допустити виконання рішення суду (надсилав листи в суд,

видавцям, писав у газети) – усе було марно. Йому не відповідали, жоден лист не був опублікований.

У тому ж 1966 році тираж словника Московлевича було повністю знищено. Тільки завдяки кільком читачам, які зберегли перше видання словника, стало можливим здійснити його повторну публікацію. Велика заслуга дружини вченого, Ольги Московлевич, яка сховала і зберегла один екземпляр словника. Друге видання (через 24 роки), здійснилось з її згоди та при безпосередній її участі.

Отже, друге видання, яке побачило світ у 1990 році [6], стало практично першим, доступним читачеві.

Через десять років, у 2000 році, у Белграді було підготовлено третє, виправлене, видання словника Московлевича [7].

У цьому ж році з'являється і найповніша та найоб'єктивніша сьогодні праця, присвячена словнику, – стаття Є. Фекете «О речнику Милоша Московљевића» [13], у якій автор уперше звертає увагу на суттєві особливості цієї лексикографічної праці:

1) Порівняно з попередніми тлумачними словниками («Сербським словником» Вука 1818, 1852, 1898 рр. та Бакотича 1936 р.) ця лексикографічна праця є суттєвим кроком уперед. Хоч числом уведених у словник лексем (близько 50000) він суттєво не переважав друге та третє видання Вукова словника, але значно відрізнявся за змістом, перш за все - значним фондом нових слів і значень, сучасною лексикою.

2) Разом з тим, словник Милоша Московлевича – авторська лексикографічна праця, вона виражає певну авторську концепцію, відбиває погляди автора як лексикографа і лінгвіста – на тодішній стан мови, не є об'єктивним відбиттям цього стану як такого. Звідси – певні, часом досить суттєві, відмінності цього словника, пов'язані з відбором лексичного матеріалу, його тлумаченням та граматико-стилістичною обробкою.

«Речник српскохрватскога књижевног језика»

(Словник Матиці сербської, 1967 – 1976 рр.)

За хронологічним принципом опису після словника М. Московлевича слід було б подати опис «Речника српскохрватског књижевног и народног језика» САНУ, публікація якого почалася в 1959 році. Але, на наш погляд, доцільніше розглянути спочатку «Речник српскохрватскога књижевног језика» (Словник Матиці сербської), оскільки ця лексикографічна праця на сьогодні є єдиним у сербськохорватській лексикографії завершеним багатотомним тлумачним словником. Крім того, за рівнем лексикографічного опису він також є «попередником» Словника САНУ, який правомірно вважається вершиною сербської тлумачної лексикографії ХХ століття.

Словник Матиці сербської є принципово новим явищем в історії сербськохорватської лексикографії ХХ століття, що і стверджено авторами у передмові: «Культурі наших народів давно не вистачає словника сербськохорватської, відповідно хорватськосербської літературної мови нового і новітнього часу» [11, с. 7].

Дійсно, усі словники, створені до Словника Матиці сербської, були певною мірою орієнтовані не на літературну, а на народну мову. У ХІХ сторіччі найбільш відомим з таких словників у сербів, безумовно, був «Српски рјечник» Вука Караджича, що заклав основу сербської літературної мови нового часу, яка у ХІХ сторіччі починає стрімко розвиватися на базі штокавського наріччя.

Потребу у створенні словника-довідника сучасної літературної мови прагнув задовольнити доктор Луйо Бакотич, опублікувавши в 1936 році «Речник српскохрватског књижевног језика», але, з ряду причин, своєї мети він не досяг.

Отже аж до 50-х років ХХ століття практичну інформацію про лексичне багатство сербськохорватської мови надавали переважно

двомовні словники. Серед сербських двомовних словників першої половини ХХ століття одним із найповніших та найавторитетніших є «Ресник srpskohrvatskog i nemackog jezika» Светомира Ристича і Йована Кангрги, опублікований у Белграді в 1928 році. Але двомовні словники не включали і не могли містити усе лексичне багатство сербськохорватської літературної та народної мови, та й не містили тлумачень значення наявних у них лексем.

Цю прогалину і повинен був заповнити «Речник српскохрватскога књижевног језика», укласти який взялися на початку 50-х років два найбільш впливових літературно-наукових і культурно-просвітницьких центри Сербії і Хорватії: Матиця сербська і Матиця хорватська.

Одним з ініціаторів створення словника був Милош С. Московлевич, який у 1954 році звернувся до Матиці Сербської і запропонував, щоб Матиця сербська разом зі Матицею хорватською видала одно- чи двотомний тлумачний словник сучасної сербськохорватської літературної мови.

Уперше питання про сумісну працю двох Матиць обговорюється представниками обох Матиць на зустрічі у Загребі 9 травня 1954 року. На зустрічі було вирішено спільно укласти словник літературної мови на основі матеріалу нової і найновішої літератури, написаної сербськохорватською мовою, публіцистики, наукової літератури.

Зацікавленість у реалізації проекту виявили і державні структури. Невдовзі після зустрічі співробітники Матиці сербської і Матиці хорватської, відвідали представників влади Сербії і Хорватії та деяких видатних діячів сербської і хорватської культури, одержали запевнення, що держава забезпечить цьому важливому починанню не тільки моральну, але і матеріальну допомогу і підтримку.

Значним стимулом до початку укладання спільного словника стала Новосадська нарада 8-10 грудня 1954 року, підсумком якої стало

підписання Новосадського договору, який підтвердив тезу про єдину літературну мову сербів і хорватів на базі штокавського наріччя, стверджену вперше в літературній угоді, підписаній у 1850 році у Відні. Створення спільного тлумачного словника-довідника було спеціально обумовлене в Новосадському договорі. Невипадково зразу ж після Новосадської наради було створено редакційні ради, які склалися з хорватського і сербського боку з трьох редакторів і значної кількості співробітників. Редакторами було окреслене коло джерел словникового складу майбутнього словника. Було взято близько 700 джерел: окремих літературних і наукових творів, перекладів, підручників, журналів і газет другої половини XIX - 60-х років XX століття.

Отже, ця лексикографічна праця виділяється серед попередніх не тільки своєю орієнтацією на сучасну літературну мову:

1) На відміну від попередніх лексикографічних праць, які були значною мірою авторськими словниками (Вука Караджича, Луйо Бакотича, Милоша Московлевича) Словник Матиці сербської і Матиці хорватської є словником академічним, він укладався значним науковим колективом. Редакційною радою було вироблено загальні принципи відбору й опису лексичних одиниць, що відбилися в спеціальній інструкції. У процесі праці до інструкції вносилися незначні зміни. В остаточному варіанті ця інструкція була представлена в передмові до словника у вигляді зауважень, які пояснюють, як ним користуватися.

2) Словник є спільним проектом представників наукових кіл двох південнославянських народів. Тому, як справедливо зауважує М. Пешикан, специфіка словника полягає в тому, «що в його укладанні надзвичайно важливу роль відігравали елементи міжнаціональної конвенції і домовленості» [9, с. 127].

Оскільки співробітники-укладачі словника жили в різних містах, організувати працю не можна було в одному якомусь місці; виникали,

звичайно, і труднощі. Спочатку планували укласти всі томи словника і в Загребі, і в Белграді - і тільки вкінці думали створити єдиний текст. Але зрештою, дійшли висновку, що це затягне створення словника. Тому було запропоновано розділити загальний корпус, а, отже, і лексичний склад майбутнього словника, на дві половини. Одна з них (розділи на: *a, б, м, е, ж, з, л, љ, н, њ, о, р, у, х, ш*) повинна була оброблюватися в Белграді, а інша (розділи на: *ц, ћ, џ, д, ђ, ф, и, ј, к, п, с, т, в*) – у Загребі. Після завершення обробки і редагування матеріал проходив другий етап роботи, на якому текст словника критично оцінювався представниками і сербської, і хорватської частини редакції. При цьому зауваження, які висували головний і допоміжні редактори однієї частини редакції, обговорювалися, відповідно, головним і допоміжним редактором іншої її половини. У разі незгоди спірні питання виносилися на розгляд спільного засідання. Тільки після цього затверджувався остаточний варіант тексту словника.

Така концепція роботи обумовила і те, що спочатку словник виходив у двох виданнях: у загребському і новосадському. Причому в загребському виданні було використано ієкавський варіант сербськохорватської мови, а в новосадському - екавський. Відрізнялися видання і використанням двох варіантів алфавіту. Загребське було надруковано латиницею, новосадське - кирилицею. При цьому цитати з літературних творів були залишені так, як вони були подані у першоджерелі.

Унаслідок того, що одне видання друкувалося латиницею, а друге - кирилицею, не збігається і компонування окремих томів. Наприклад, 1-й том сербського варіанту містить розділи на *a, б, в, г, д, ђ, е*, а хорватського - розділи на *a, b, c, č, ć, d, dž, đ, e, f*. Це - не зважаючи на те, що планувалися словники обох варіантів абсолютно ідентичними.

Спочатку укладачі словника передбачали, що він буде складатися з 4-х томів по 1000 сторінок кожний, але на прохання видавництва загальний корпус словника було розподілено на 6 томів, кожний з котрих

містить близько 800 сторінок. Перші два томи обох варіантів словника були передані до друку в 1965 році. Однак наступну спільну працю по укладанню словника порушило відмовлення представників Матиці хорватської від подальшої підготовки і публікації словника.

Причини, що спонукали хорватських учених на такий крок, називалися різні. Зокрема, висловлювалася думка, що в словнику недостатньо відбито хорватський мовний матеріал. Здається, проте, що основна причина відмови хорватської сторони - в самій формі організації роботи над словником, яка, крім позитивного, містила в собі і ряд недоліків.

Найповніше позитивні й негативні риси, властиві організації роботи над словником, висловив М Пешикан у своїй праці «Наш књижевни језик на сто година послије Вука» [9, с. 128-129]:

Позитивні риси:

1) Спільна праця давала надію, що такий спосіб вилучить можливу недовіру і стриманість стосовно словника з боку читачів і фахівців у кожному з центрів.

2) Таким способом у Словнику забезпечувалася рівномірна наявність лексики з різних областей і різних літератур та досягалося об'єктивне трактування матеріалу.

3) Надзвичайно важливою перевагою було об'єднання кадрів двох центрів для пришвидчення роботи (ніж праця водному з центрів).

Негативні риси такої організації:

1) Висування на перший план міжнаціонального договору про мову неминуче приводило до того, що, якоюсь мірою, залишалась поза увагою складність роботи над проектом. Траплялося, що в процесі роботи більше уваги приділялося деталям, які могли б бути корисними з національної точки зору, ніж прагненню досягнути високої точності і систематичності.

Турбота про це була утруднена і тим, що велася в двох (і навіть трьох) містах; необхідна координація порушувалася.

2) В авторському колективі, особливо спочатку, переважав репрезентативний склад у загальному розумінні, при цьому мало уваги приділялося лексикографічній ефективності колективу. Пізніше сама природа роботи примусила організаторів увести до складу більше професійних лексикографів.

3) Самі лексикографи належали до різних шкіл і мали неоднаковий досвід. Одні працювали раніш над історичним словником Загребської академії, інші – над тлумачним словником сучасної мови Белградської академії (а були й співробітники без будь-якого досвіду лексикографа).

Все це, зрозуміло, не могло не відбитися на якості Словника Матиці сербської.

Після видання двох з шести томів словника, робота по завершенню його підготовки і публікації лягла на плечі співробітників сербської редакції, в це, звичайно, значно загальмувало закінчення роботи над словником. Повністю публікація словника була завершена тільки в 1976 році.

Отже з двох задуманих варіантів словника завершено було тільки сербський. Тому деякі вчені називають цей словник не «Речник Матице српске-Матице хрватске» (РМС-МХ), а «Речник Матице српске» (РМС).

Словник Матиці сербської є надзвичайно важливою одиничною лексикографічною працею - він єдиний завершений тлумачний словник великого обсягу, найбільше на сьогодні зібрання сербсько-хорватської лексики. Саме тому, не випадково, всі сербські і зарубіжні лінгвістичні дослідники спираються в основному на цей словник. За цими ознаками лексикографічну працю Матиці сербської можна вважати основним тлумачним словником сербської лексикографії ХХ століття.

Разом з тим, не можна не погодитися з думкою вчених, що ряд питань (зокрема, питання словникової дефініції) не одержали в цьому словнику належного розв'язання; аналіз дефініцій свідчить, що не було вироблено єдиного механізму дефініції. Хаотичність у семантиці дефініції - серйозний недолік Словника Матиці сербської.

«Речник српскохрватског књижевног и народног језика»

(Речник САНУ, з 1959 р.)

Словник САНУ в сербській лінгвістиці справедливо вважається вершиною сербської тлумачної лексикографії. Тому ми вважаємо за можливе завершити опис сербської тлумачної лексикографії аналізом саме цієї лексикографічної праці.

Крім того, Словник САНУ - єдиний з усіх тлумачних словників сербської мови - праця незавершена, підготовка і видання її триває вже більше 100 років. Цей словник, пов'язуючи минуле і сучасне сербської лексикографії, звернений у майбутніх дослідження цієї галузі сербистики.

Перші передумови для початку праці над словником САНУ з'явилися у 1888 року. Перший том словника побачив світ у 1956 році; з початкового замислу до початку видання словника пройшло більше 70 років. На історії словника відбилися всі основні події історії Сербії кінця XIX - XX століття. Саме історичні, екстралінгвістичні фактори значною мірою вплинули на процес укладання і видання словника САНУ. Тому, на наш погляд, у цьому процесі слід виділити кілька періодів, межі яких обумовлені певними історичними подіями:

1. *1888 - 1894 pp.* З першим періодом досить тісно пов'язане ім'я ініціатора створення словника - академіка Стояна Новаковича. У посланні Академії наук філософських «Српска Краљевска Академија и неговање језика српског», прочитаному 10 вересня 1888 року на урочистому засіданні Академії, присвяченому 100-річчю Вука Стеф. Караджича,

Новакович уперше пропонує створити «словник народної книжної мови сербської». Кілька років згодом, 5 квітня 1893 року, він звертається до Академії з посланням «Предлог Српској Краљевској Академији», де говорить про необхідність створення академічного нормативного словника, - для чого пропонує відкрити при Академії Лексикографічний відділ.

Ця пропозиція Новаковича була прийнята членами Академії і закінчилася 12 квітня того ж 1893 року відкриттям Лексикографічного відділу при Сербській Королівській Академії. Крім самого Новаковича як голови відділу, до його складу ввійшли такі відомі сербські вчені як Л. Стоянович і П. Джорджевич. Пізніше, у листопаді 1893 року, до них приєдналися Дж. Джорджевич і М. Іванич. У цей же час починається збирання лексичного матеріалу, деякі організаційні заходи.

2. 1894 - 1916 *pp.* До цього періоду припадає початковий етап збирання лексичного матеріалу для майбутнього словника. Головною фігурою періоду є керівник проекту Момчило Іванич.

Важливою подією в історії створення словника є публікація його першого оглядового випуску, підготовленого Момчило Іваничем і опублікованого в Белграді у 1913 році. Ця публікація включала текст 23 словникових статей (фрагменти розділів на *A* и *B*) та вступну статтю з викладеними Іваничем коротко принципами праці над словником, які в цілому збігалися з первісним задумом С. Новаковича. Після публікації оглядового випуску збирання матеріалу продовжувалося ще три роки.

У 1915 році помирає натхненник проекту і головний радник М. Іванича Ст. Новакович, а в 1916 році – і сам М. Іванич. З його смертю робота по укладанню словника гасне.

Роки війни, а потім австро-німецька окупація Сербії (1915 - 1918 *pp.*), коли більшість інтелігенції знаходилася на полі бою або емігрувала, не давали надії на відновлення робіт. Провністю робота по укладанню

словника відновилося тільки у 1925 році, під керівництвом відомого сербського філолога О. Белича.

3. *1925 - 1941 pp.* Період характеризується критичною оцінкою вже зібраного матеріалу. Співробітники відділену ретельно перевіряють зібрану під керівництвом М. Іванича величезну (близько 1 000.000 карток) картотеку. Паралельно йде подальша робота по добору лексичного матеріалу (на початок 40-х років картотека словника досягла обсягу 3 000.000 карток).

На 1940 рік опрацювання зібраного матеріалу було практично завершено (з 3076575 карток було опрацьовано 3038453). Але Друга світова війна та фашистська окупація Сербії в 1941 році знову поклали край систематичній праці над словником.

4. *1944 – 1956 pp.* Після звільнення Сербії в 1944 році повноцінна праця над словником відновлюється. Видається другий оглядовий випуск словника (1944 р.). Але у колишнє русло робота входить тільки на кінець 1947 року, після створення Інституту сербської мови та відкриття при ньому Лексикографічного відділу, куди було переміщено всю картотеку, зібрану попереднім Лексикографічним відділом Академії наук.

На початок 50-х років практично завершено опрацювання всього лексичного корпусу словника, що дозволило визначити його передбачуваний обсяг. За оцінкою О. Белича, майбутній словник повинен був містити близько 400.000 лексем [2, с. XXI].

У 1953 році з'являється третій оглядовий випуск словника, укладений головним редактором проекту О. Беличем.

5. *1956 – 1989 pp.* П'ятий період характеризується переходом від підготовчої роботи до безпосереднього видання основного корпусу словника. Період завершується публікацією XIV тому словника (1989 рік). Наступний XV том було завершено і передано до друку в 1992 році, але воєнні дії, що розгорнулися на території Югославії у першій половині 90-х

років та кризова ситуація, що склалася на той час у економіці країни, призвели до того, що фінансування видання було практично припинено, а подальша підготовка словника до друку призупинена.

6. 1996 р. – до теперішнього часу. Роботи було відновлено тільки через чотири роки. XV том словника, побачив світ у 1996 році. Дуже важливо, що починаючи з XV тому, роботу з видництва словника було комп'ютеризовано. У цьому заслуга Давора Пальчича, який розробив комп'ютерні версії застосовуваних для видання словника шрифтів, символів, знаків акцентології.

Підсумовуючи нашу коротку розповідь про розвиток сербської тлумачної лексикографії, підкреслимо, що сербська лексикографія не вичерпується, звичайно, тільки тлумачними словниками. Численною є сербсько-хорватська двомовна лексикографія. Значний інтерес представляють видані у 80 - 90 роки ХХ століття словники неологізмів («Речник нових речи» (1982 р.) и «Нови речник нових речи» (1991 р.) Й. Чирилова, «Речник нових речи» І. Клайна (1992 р.)). Плідно розвивається в сербській лексикографії традиція створення словників іншомовних слів («Лексикон страних речи и израза» М. Вуяклії (4-е вид. 1991 р.), «Речиник страних речи и израза» Р. Алексича (1978 р.), «Савремени речник страних речи» Л. Мичуновича (1988 р.)).

У останні роки почався процес активного створення спеціальних словників сербської мови (наприклад, Зворотного словника сербської мови, Словотвірного словника та ін.).

Але на фоні відсутності досліджень з історії розвитку сербської лексикографії, тлумачна лексикографія, на наш погляд, вимагає першочергового розгляду, оскільки саме тлумачний словник є центром словникової типології. Рівень розвитку лексикографічної системи в цілому залежить від того, наскільки буде опрацьована ця галузь лексикографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛИТЕРАТУРА

1. Бакотић Ј. Речник српскохрватског књижевног језика / Ј. Бакотић. – Београд : Планета, 1936. – 1400 с.
2. Белић А. Увод// Речник српскохрватског књижевног и народног језика / А. Белић. – Књ. I. – Београд : Ин-т за српски језик САНУ, 1959. – С. VII-XXVI.
3. Гак В. Г. Лексикографија// Лингвистическиј енциклопедическиј словарь / В. Г. Гак. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – С. 258.
4. Гудков В. П. Сербская лексикографија XVIII в. / В. П. Гудков. – М. : МГУ, 1993. – 177 с.
5. Лазић Г. Србско-немачко-латинскиј речникъ / Г. Лазић. – Београд : Дружтво србске словесности, 1849. – 243 с.
6. Московљевић М.С. Речник савременог српскохрватског књижевног језика с језичким саветником. – [2 изд.] / М. С. Московљевић. – Београд : Arolon, 1990. – XIV, 1023 с.
7. Московљевић М.С. Речник савременог српског књижевног језика с језичким саветником / М. С. Московљевић. – Београд : Груштенбергова галаксија, 2001. – 1027 с.
8. Московљевић М. С. Предговор// Речник савременог српскохрватског књижевног језика с језичким саветником / М. С. Московљевић. - [2 изд.]. - Београд : Arolon, 1990. – С. V-XIV.
9. Пешикан М. Наш књижевни језик на сто година послје Вука / М. Пешикан. – Београд, 1970. – 215 с.
10. Поповић М. Вук Стеф. Карађиц / М. Поповић. - Београд : Нолит, 1964. – 484 с.
11. Речник српскохрватског књижевног и народног језика. - Књ. I-VI. - Нови Сад, 1967 - 1976.

12. Речник српскохрватског књижевног и народног језика. - Књ. I-XIX. - Београд: Институт за српски језик САНУ, 1959 - 2014.
 13. Фекете Е. О речнику Милоша Московљевића / Е. Фекете // Наш језик. - 2000. - Књ. XXXIII. - Св. 3-4. - С. 338-343.
 14. Шијаковић И. Напомена уз друго издање// Речник савременог српскохрватског књижевног језика с језичким саветником / И. Шијаковић. - [2 изд.]. - Београд : Arolon, 1990. – С. I-IV.
-

1) Відзначимо, проте, що сербський матеріал можна зустріти у словниках і більш раннього періоду, але до XVIII сторіччя поява його у словниках була рідкісною. Наприклад, на кінець XV ст. відноситься анонімний рукописний "Arapsko-perzijsko-grčko-srpski frazeološki rječnik".

2) Слід відзначити, що саме ці труднощі у використанні «Сербського словника» спонукали у другій половині XIX століття російського славіста П. А. Лавровського до створення більш доступного для простих носіїв мови «Сербско-руського словаря».

3) У завершеному вигляді словник буде містити більше 400 000 лексем.

4) У підготовці матеріалів для словника, поряд з Матицею сербською, брала участь також і Матиця хорватська, але після виходу двох перших томів її співробітники відмовилися від публікації наступних чотирьох. Тому в наукових працях цю лексикографічну працю звичайно називають «Словник Матиці сербської».

5) Результатом останнього є, зокрема, те, що дослідникам невідоме точне місце народження Бакотича. Одні твердять, що він народився у Спліті, на думку інших, місцем народження слід вважати Сень. Невідома і точна дата смерті Бакотича - називають то 30, то 31 березня 1941 року.